

assumed an important role in the organisation and supervision of the compilation of two major etymological dictionaries: *Historical-Etymological Dictionary of Hungarian* (in Hungarian, 1–3, 1967–1976) and *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (1–2, 1993–1996).

Keywords: etymology, etymological dictionary, onomatopoetic vocabulary, cultural history, Italian loanwords.

GERSTNER KÁROLY

Benkő Loránd történeti szemantikai munkásságáról

1. Egy kutató munkásságának a feldolgozása és értékelése nem egyetlen művelet, nem egyetlen körülhatárolható feladat. Sokkal inkább olyan hosszú folyamat, amely a kutatónak a tudományos diszkurzusban való részvételével folyamatosan, teljesítményének befogadástörténetével zajlik, majd az életmű lezárultával más minőségben folytatódik (vagy lényegi lezárultával, mert kéziratok később is előkerülhetnek). A teljes életműre való rálátás, a kutatói teljesítmény fő jellemzőinek és tényezőinek körvonalazódása a jelentős művek megjelenésének és hatásának ismeretében folyamatosan történik és megtörténik.

Benkő Loránd tudományos életműve több jellegzetes és fontos jellemzővel írható le. E jellemzők közül csupán az előadásom szempontjából lényegesekeket említem: a) a hagyományos filológiai műveltség és pontosság, fegyelem, amely elméleti kerettel párosul; b) a szintézis készítése, az egyszeri adat és a rendszer állandó, következetes összekapcsolása; c) a teljes nyelvi rendszerben szerkezet és funkció együttes szemlélete.

Az alábbiakban Benkő Loránd kutatásainak jelentéstörténeti összetevőit mutatom be. Benkő Loránd nem volt szemantikus: nem írt szemantikát vagy történeti szemantikát. Munkássága azonban tartalmaz ilyet. Az életműből kirajzolódik egy rejtett, illetve különböző helyeken részeiben kidolgozott történeti jelentés. Ennek a virtuális műnek több megnyilvánulási formája és tartománya van. Az egyik ilyen tartomány „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”, a másik tartomány tanulmányainak sora, a harmadik tartomány pedig elméleti műve, főképp „A történeti nyelvtudomány alapjai” című könyve, amely igen bővelkedik jelentéstörténeti részekben.

Az áttekintés a fentieknek megfelelően nem elsősorban filológiai leltár vagy statisztikai és tudománytörténeti számbavétel. Arra teszek kísérletet, hogy Benkő Loránd rejtett jelentéstörténetének három jellegzetes összetevőjét bemutassam a jelenkori szemantika, elsősorban a kognitív szemantika diszkurzusában. Arra összpontosítok, hogy a történeti szemantika ’jelentéstörténet’ és ’jelentésváltozás’ fogalma miképp alakult Benkő Loránd felfogásában és az miképp előlegez meg, miképp alapoz meg későbbi kutatásokat.

2. A tudománytörténeti leírás éppúgy nem lehet nézőpont nélküli, mint a tárgytudományos leírás. A Benkő-féle történeti szemantikát a többféle ma művelt szemantikaelméleti keret közül a kognitív szemantika elvei szerint mutatom

be. Azért ebben az elméleti és módszertani keretben, mert funkcionális jellege miatt a kognitív szemantika áll legközelebb a Benkő-féle nézetrendszerhez, ebben a legkönnyebb értelmezni azt.

A kognitív nyelvészet alapelvei (a jelentésváltozás tekintetében) a következők (l. LANGACKER 1987, 2008; LAKOFF 1987; GEERAERTS–CUYCKENS eds. 2007). A jelentés tapasztalati alapú és fogalmi természetű. A jelentés mint fogalmi struktúra az absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveletei során jön létre, a világ megismerése során. A nyelvi jelentés enciklopédikus természetű. A nyelvi kifejezések szemantikai szerkezete összetett. A nyelvi jelentés perspektívált; a megismerés, a megismerés eredményének fogalmi megkonstruálása és szemantikai, grammatikai kifejezése mindig valamilyen fogalmi nézőpontból történik. A fogalmi és szemantikai kategóriákra a prototípuselv érvényes. A jelentésváltozás szempontjából is lényeges jellemző, hogy egy szemantikai szerkezet (jelentés) különböző megvalósulásai a centrum–periféria elv alapján jellemezhetők, a kategórián belül nyalábokba rendeződnek, és a kategóriák határai nem feltétlenül élesek.

A jelentés nem kizárólag univerzális. A jelentés kialakulását és funkcionálását a kogníció egyetemes elvei irányítják, de tényleges szerkezetét a lehetséges variabilitáson belül legalább részben kultúraspecifikus tényezők határozzák meg. A jelentésszerkezetek kialakulása és megváltozása az emberi megismerés keretében történik. A jelentésváltozás motivációja ezért nyomon követhető a tapasztalati alap – absztrakció – konceptualizálás sorában. A jelentésváltozás, a jelentéstörténet alapja a jelentésszerkezetek típus és megvalósulás szerinti dinamikájában adható meg. A beszélő és a hallgató a kontextusnak és egyéb motivációs tényezőknek megfelelően gyakran kismértékben változtat egy kifejezés jelentésén: „a kommunikáció folyamatában a jelentéseknek a kiindulópontja a konvencionális adott, de az interakció folyamatában a jelentés egyezkedés tárgya, azaz közösen és együttműködően szerkesztődik [...] ez a szemantikai variabilitás és változás környezete” (LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 1985: 300). TRAUGOTT–DASHER (2002: 24) szerint „a fő mozgatóerő a szabályos jelentésváltozásban pragmatikai: az elvont strukturális jelentés kontextusfüggősége a használati helyzetben történő változást engedi, leginkább a beszélő dinamikus nyelvhasználatának stratégizálásában”. LANGACKER (1987, 2008) kognitív grammatikájában a típus (séma) és megvalósulás között két jellegzetes viszony van. Az elaboráció a maradéktalan, változás nélküli megvalósítás. Az extenzió esetén eltérés van a séma és a megvalósítás között (ez CROFT 2000-ben az alterált replikáció). Ilyen eltérés például a fogalmi szerkezet bővülése vagy módosulása kontextualizáció, a figyelem irányulásának áthelyezése révén, az aktív zóna prototipikus és nem prototipikus megvalósulása egy viszonylag körülhatárolt jelentésen belül, amely módosulások a kategóriahatár elbizonytalanítását eredményezik. GEERAERTS (1997) adatai azt jelzik, hogy a megvalósulások referenciális (GEERAERTSnél extenzionális) egyenlőtlensége a referenciális körben a központi esetek módosítását eredményezi, a szemantikai (GEERAERTSnél intenzionális) megvalósulás egyenlőtlensége a szójelentésben a nyalábkészlet struktúrájának módosítását eredményezi.

Benkő Loránd szemantikájában a jelentésváltozás motivációs rendszere raj-

zolódik ki, még hozzá megsejtve és részben meg is nevezve, részletezve a ma legkorszerűbb és legtermékenyebb szemantikai elmélet és módszertan lényegét. A nyelvi változások lehetőségei és megvalósulásai a morfofonológiai és a szemantikai pólusok (tehát a nyelvi jel két pólusa) változásainak párhuzamos vizsgálatában valósulnak meg.

Benkő Loránd történeti jelentéstanának három összetevőjét mutatom be. Ezek: 1. az egyes hálózati összefüggések kialakulása és változása, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (TESz.) példáján; 2. a kommunikációs környezet és a funkcionálás szerepe a változásban, a tanulmányok, monográfiák példáján; 3. a rendszer általános, szabályszerű változásai, a motivációs rendszer, „A történeti nyelvtudomány alapjai” című könyv alapján.

3. Az egyes hálózati összefüggések kialakulása és változása. – A TESz. közösségi munka, sok szerző együttes munkájának eredménye. E szótárnak részben a jelentésleírási és jelentéslevezetési eljárása, annak elvi és módszertani alapjai a lényegesek. Másrészt a TESz. főképp a történeti szemantikai levezetésekkel egy olyan hálózatszerkezetet is tartalmaz, amely magában a szótárban csak utalásokkal jelenik meg (vagy még úgy sem, inkább kikövetkeztethető az adatokból), viszont alapvető összefüggéseket mutat. Az a tény, hogy ezeket a szemantikai viszonyokat föl lehet deríteni a TESz.-ben, túl nem értékelhető szerkesztői alapállást és figyelmet feltételez. A szótári szócikk kényszerűen rövid és tömör, mégis rengeteg információt közölhet, amely a szócikk alaptényein túlmutat.

A TESz.-ből a *fog* ige és egyes származékai szemantikai kidolgozását és utalásrendszerét érdemes szemügyre venni. A *fog* ige történetileg is elsődleges jelentése ismeretes módon a ’megragad, kézben tart’. Az ige fogalmi lényege a KÉZBEN TARTÁS¹, amely a kézben tartott fizikai tárgy feletti ellenőrzést, a róla való közvetlen, tapasztalati tudást is tartalmazza. A *fog* ige poliszém hálózatában és képzett, összetett származékaiban ennek az elsődleges jelentésnek a fogalmi tartalma az alap a szemantikai kiterjesztésekhez.

Így például a *felfog* ige egyik jelentése az ’eső tárgyat kézzel elkap’, egy másik jelentése ’megért’. A második ’megért’ jelentés az elsőnek metaforikus kiterjesztése, amely kognitív elemzésben a MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metafora egyik a magyar nyelvű megvalósítása:

Forrás:

- a) egy ágens
(prototipikusan emberi lény)
- b) megfog vagy megérint
(vagy nem fog
vagy nem érint meg
vagy ezt nem tudja)
- c) egy fizikai tárgyat

Cél:

- a) ágens
(prototipikusan emberi lény)
- b) mentálisan megragad
vagy megérint, azaz megért
(vagy nem ért meg
vagy nem tud megérteni)
- c) valamilyen helyzetet, összefüggést

¹ A kiskapitális a fogalom jelölője, míg a dőlt szedés a nyelvi adatot jelzi.

Az utóbbi jelentésben a FOGÁS a mentálisan feldolgozott jelenségek feletti ellenőrzést, a róla való közvetett, elvont tudást jelöli (l. SWEETSER 1990, TOLCSVAI NAGY 2001). A *felfog* igével kapcsolatban a TESz. megjegyzi (1: 874): „Ugyanilyen jelentésváltozás több idegen nyelvben is előfordul; vö. lat. *concipere*; ném. *auffassen*, *begreifen*; fr. *comprendre*; ol. *capire*. Vö. még *ért*.” Megemlítendő, hogy magának a *fog* igének ismét használatos a ’megért’ jelentése, főképp a bizalmas társalgásban.

A *fogalom* főnév a TESz. szerint a *fog* ige és az *-alom* főnévképző morfológiai és szemantikai szerkezete (1: 936). E főnév a nyelvújítás során keletkezett (első adata 1828-ból való), mesterséges szóalkotás eredménye, idegen nyelvi minták (a latin *conceptus* és a német *Begriff*) alapján. Jelentésének megkonstruálása szintén a MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metaforán alapul, de ezúttal nem a kognitív viszonyt, hanem a kognitív tárgyat képezi le. A *fogalom* a dolgok valamilyen megértett együttállása, vagyis ellenőrzése. A *fogalom* főnév beilleszkedett a magyar nyelv konvencionizált szemantikai hálózataiba, a *fog* ige nagy szócsaládja kiterjedt szemantikai hálózatába.

A TESz. az iménti rövid elemzést részben a *fogalom* főnév, részben más, ide tartozó szócikkekben szétírja, de utalásokkal egyben is tartja. Ahogy a *fog* ige esetében, úgy a hivatkozott *ért* ige szócikkében is ugyanarra a metaforikus kiterjesztésre és azok más nyelvi megvalósulásaira hivatkozik. „Eszerint az *ért* „eredeti jelentése ’megérint’ lehetett. [...] Ilyen változásra mind a magyarból, mind más nyelvekből számos példa idézhető; vö. *ésszel fölér*, *felfog*, *fogalom*, *megfoghatatlan* ’érthetetlen’; továbbá lat. *concipere*, *percipere*; ol. *capire*; fr. *comprendre*; ném. *begreifen*, *auffassen*; finn *käsittää*: ’megért, felfog’ (valamennyi tkp. ’megragad, kézbe vesz’)” (1: 792). Hasonló fogalmi és szemantikai szerkezetet mutat be a TESz. a *tud* igével kapcsolatban.

A TESz. egy szónak és származékainak olyan jelentéstörténeti bemutatását adja, amelynek összetevői hálózatba rendeződnek. A hálózat elemei (a FOGÁS, a MEGÉRTÉS fogalmi szerkezetei, a közöttük lévő metaforikus leképezés elemei) különböző szócikkekben találhatók meg. A közöttük lévő hálózati kapcsolatot utalások teszik hozzáférhetővé. A TESz. igen sok ilyen hálózatot tartalmaz, egyfajta rejtett jelentéstörténetként.

4. A nyelvi környezet és a funkcionálás szerepe a változásban. – Benkő Loránd számtalan tanulmányában és monográfiájában komplex szó- vagy névelemzést végez. Ezek az összetett elemzések az elemzendő nyelvi egység jel természetéből indulnak ki. Vagyis a szemantikai és fonológiai (morfofonológiai) pólusok belső szerkezetét, e szerkezetek kialakulását részletesen taglalják külön és egymásra vonatkoztatva is. A leírások egyrészt szoros és szigorú filológiai pontossággal készültek, a nyelvtörténeti adatolás és adatfeldolgozás szabályai szerint. Másrészt az adatok egymáshoz viszonyítása, a levezetések iránya, a bevont adatok jellege a nyelvi kifejezések funkcióit állítja előtérbe, a funkciók egymásból való kialakulását és egymásra hatását. Példaként a Szovárd-kérdésről írt monográfiáját említem (BENKŐ 2009), abból is a *Szovárd* nevéről és a *Szovárd* név etimonjáról szóló fejezeteket. Benkő több szálon mu-

tatja be a *Szovárd* névről összegyűjthető és értelmezhető adatokat. Egyrészt ki-merítően tárgyalja a fellelhető történeti családi és személyi adatokat. Másrészt mindezt azonnal és folyamatosan a névalak előfordulásainak filológiájával teszi meg. Harmadrészt elvégzi a név történeti morfofonológiai és szemantikai elemzését. Bemutatja (BENKŐ 2009: 76 kk.), hogy e név a *szí* (*szív*) ige teljes tövére vezethető vissza. E tö származéka a *szimatol*, *szikkad*, a *szivárvány* ~ *szovárvány* 'szivacs', többek között. E jelentéskiterjesztések a tö jelentésével együtt a SZÍVÁS, a NEDVESSÉG és a SZIKKADT, SZÁRAZ fogalmakkal kapcsolatosak, szoros összefüggésben. A szemantikai és morfofonológiai levezetés bemutatja, hogy miképp alakult ki a *szovár* szóalak és 'száraz, szilárd', illetve 'szivacs, spongea' jelentése. Miközben tehát Benkő célja a monográfiában a Szovárd-nemzetség történeti és nyelvtörténeti leírása, aközben a név eredetét kiterjedt fogalom- és jelentéstörténeti elemzéssel deríti ki, pontos összefüggésben annak alaki jellemzőivel. A valóban nagyszerű elemzés látszólag szükségtelen a könyv fő céljához. De éppen a mindenkori nyelvi környezet és a funkciók következetes földerítése teszi teljes-sé, hitelessé és érthetővé a szemantikai levezetést.

5. A rendszer általános, szabályszerű változásai, a motivációs rendszer. – A történeti nyelvtudomány alapjai (BENKŐ 1988) több helyen is foglalkozik a jelentésváltozás általános jellemzőivel. A jelentéskiterjesztést asszociatív természetűnek tekinti, valamint típusosnak (a metafora és a metonímia műveletét sorolva e körbe). Továbbá több helyen is hangsúlyozza, hogy a jelentéskiterjesztés fogalmilag korlátozott, tehát akármilyen fogalom más akármilyen fogalommal nem kapcsolódhat össze egy metaforikus szerkezetben (BENKŐ 1988: 139 stb.) Az utóbbi megállapítás összecseng LAKOFF (1990) invarianciaelméletével, illetve általánosságban azzal a szemantikai alaptényezővel, hogy a szemantikai kapcsolatok megismeréses motivációkon alapulnak (l. TALMY 2000 fogalmi–grammatikai megfelelési rendszerét).

A jelentésváltozás különböző módozatai, a jelentéskiterjesztés kognitív műveletei és a tendenciaszerű jelentésváltozások rendszere tág, de szabályszerűségeket mutat. Benkő Loránd munkásságában ismét a komplexitást kell kiemelni: nem csupán egyedi és elemi eseteket írt le, hanem rendszerességet és rendszerszerűséget mutató változástípusokat.

Ezt példázza két sugaras szerkezetű történeti bemutatása. BENKŐ (1988: 98) a VILÁGOSSÁG, FÉNYESSÉG fogalmának és az azt jelölő nyelvi kifejezésnek a radiális szerkezetű szemantikai kiterjesztéseit, motivált fogalmi rendszerét nem lineárisan egymásra következő jelentések soraként, hanem sok irányban kifejlődő szemantikai hálózatként ábrázolja. A hálózatba tartozó fogalom például a TÜNDÖKLÉS, LÁTÁSI KÉPESSÉG, HAJNAL, VILLÁMLÁS, CSILLAG, MESTERSÉGES FÉNY, POMPA, VIRÁG, A VILÁGMINDENSÉG.

Hasonlóképpen mutatja be BENKŐ (1988: 100), hogy a CSALÁD fogalma, fogalmi kerete, tudáskerete hogyan telítődött („milyen szavak kaphattak 'család' jelentést, illetőleg a 'család' jelentés kialakulása milyen szemantikai irányokból volt leginkább lehetséges”). Itt ismét egy sugaras elrendezésű szemantikai struktúrát dolgoz ki Benkő, történeti alakulásában.

A szabályszerű jelentésváltozásokra több példát is hoz, mintaszerű levezetésekkel. BENKŐ (1988: 140) megjegyzi: „Nemegyszer még szorosabb szemantikai kapcsolódások sorozatai is szembetűnnek”. Itt kognitív terminológiával az azonos fogalomnak az összefüggő, hálózatos szemantikai megvalósulásairól és kiterjesztéseiről van szó, méghozzá rendszer jelleggel. Az elvontabb központi fogalom (FÉLELEM, KÖNYÖRGÉS) a fogalommal kapcsolatos egy tapasztalati tényezővel kapcsolódik össze. A fogalmat valamilyen módon kifejező szavak az elvont és a tapasztalati összetevőt is tartalmazzák (vö. BENKŐ 1988: 140). A kifejezések mindegyike közvetlenül vagy eredetibb alakjában, tövében a közvetlen tapasztalatit, a motiváció forrását is tartalmazta. (Az alábbi példák forrása mind BENKŐ 1988: 140, kiegészítve néhány fontos kognitív szemantikai szemponttal.)

A FÉLELEM gyakori testi megnyilvánulása a reszkető mozgás. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus (rész–egész) és metaforikus viszonyban áll a reszketéssel: *retteg, remeg, rémül, megrendül, borzad*. A FÉLELEM gyakori másik testi megnyilvánulása a test összehúzódása, kicsinek mutatkozása. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus (rész–egész) és metaforikus viszonyban áll az összehúzódással, összeszorulással: *szorong, aggódik* ’összeszorul’, *töpreng* ’félve összeszorul’.

Az ERŐS KÉRÉS, KÖNYÖRGÉS gyakori testi megnyilvánulása a test földre esése, hajlása. Az ezt kifejező igékben a félelem egyszerre metonimikus (rész–egész) és metaforikus viszonyban áll az eséssel, hajlással: *eseng, esedek, esedezik, kunyerál* ’hajlong’, *kuncsorog*. Az ERŐS KÉRÉS, KÖNYÖRGÉS másik gyakori testi megnyilvánulása a síró hangadás: *rimánkodik, könyörög* ’nyüszt’.

A FESLETT NŐSZEMÉLY fogalma többek között a sárosság, csatakoság tapasztalatával kapcsolódik össze: *cafát, cafka, cafra, cefet – caflat* ’sárban jár’. A FESLETT NŐSZEMÉLY fogalma másrészt például a tépettség, rongyosság tapasztalatával kapcsolódik össze: *ringyó, ribanc – ribál* ’tép’.

A KÓBORLÁS elvontabb fogalma a fizikai térbeli egyenestől való eltérés, elhajlás, elgörbülés tapasztalatából kapja motivációját: *csavarog, tekereg, kujtorog* (*kajla* ’görbe’), *kószál* (’elfordul, eltér’), *kódorog, kalandozik, kórász*.

Más esetben egy tapasztalati fogalomnak a szemantikai kiterjesztés során történő szinonimikus szétválását és további szemantikai megoszlását fejti ki. Például BENKŐ (1988: 111) összefoglalja, amint a metaforizálódás és metonimizálódás több művelete során kialakult az *esik* – *hull* részleges szemantikai szétkülönbözés. Az *esik* és a *hull* igék a következő jelentésekben közösek: ’csökken’, ’fogy’, ’ritkul’, illetve ’leborul’, ’letérdel’. E megfeleléseket a következő párok jelzik: *esés* : *hullás, ejt* : *hullat, eső* : *hulló (hulla), esedék* : *hulladék, eset* : *hullat*. Ugyanakkor az *esik* igének a következő jelentései jöttek létre szemantikai kiterjesztéssel úgy, hogy a *hull* ige szemantikai hálózatában nincsen meg a párjuk: ’valamilyen állapotba jut’, ’történik’, ’részül jut’, ’van’, ’fekszik’, ’elterül’, ’könyörög’. A *hull* jelentésszerkezetétől elkülönülő szemantikai kiterjesztéseken alapulnak tovább származékok, például *megesik, nekiesik, esd, eseng, esküszik, esemény, este*. A *hull* igének a következő jelentései jöttek létre szemantikai kiterjesztéssel úgy, hogy az *esik* ige szemantikai hálózatában nincsen meg a párjuk: ’pusztul’, ’elvész’.

Az *esik* jelentésszerkezetétől elkülönülő szemantikai kiterjesztéseken alapulnak további származékok, például *hullám*, *hullámszik*, *hulla*.

6. Benkő Loránd jelentéstörténeti munkássága természetesen a nyelvtudomány történetileg meghatározott diszkurzív közegében értelmezhető. Benkő nyelvtörténeti elmélete és módszertana a Saussure-féle strukturalizmus és az újgrammatikus nyelvelméleti iskola szintéziseként írható le. A jelentéstörténet szempontjából közvetlen előde nem is annyira Pais Dezső vagy Bárczi Géza (ők az etimológia módszertanában voltak meghatározóak), hanem Gombocz Zoltán volt. GOMBOCZ (1926) nevezetes jelentéstana ismeretes módon történeti szemantika. Ez a mű Gombocz tudományos fejlődéstörténetét jól tükrözi: egyrészt meghatározó tényező benne a történeti-összehasonlító paradigma, főképp Wundt hatása, másrészt jelentős rendszerező hatása van a Saussure-féle strukturalizmusnak is.

Gombocz a jelentésváltozások rendszerszerű, szabályosságokat mutató jellegét hangsúlyozta. Ez az általa főképp Wundt nyomán megfogalmazott fölismerés időtállóan bizonyult, függetlenül magának a ténylegesen kidolgozott rendszernek az egyes elemeitől és elveitől, például a metaforikus vagy metonimikus jelentésváltozások Gombocz-féle magyarázatától. Mindamellett – mai nyelven megfogalmazva – a jelentésváltozás tapasztalati, megismerésből eredő motivációinak a magyarázatba történő beemelése nagy jelentőségű és tanulságos elméleti és módszertani eljárás. A motivációk, a „népi” kategorizáció elemzése egyedi esetekre és szócsoportokra egyaránt alkalmazva meghatározó tényező volt Mészöly Gedeon jelentéstörténeti munkásságában is, amely tényező szintén hathatott Benkő rejtett jelentéstörténetére. Mind Gombocz, mind Mészöly és mások, ahogy később Hadrovics, fontosnak tekintették a jelentéstörténetet, s nem csupán az etimológia művelését helyezték előtérbe. E szemléletnek kiemelkedő a jelentősége: a jelentéstörténeti változások egyrészt alapvetőek egy nyelv lexikonának a kialakulásában, tehát egy alrendszer struktúrájának a jellemzőit meghatározzák. Másrészt az alaktan és a mondattan számos tényezőjében szintén meghatározó szerepet játszanak a grammatikalizációs folyamatok alapján, valamint a jelentéskiterjesztések révén. Így a magyar esetragok (például az accusativusi *-t* vagy a dativusi/genitivusi *-nak/-nek* rag) jelentéstörténete (nem pusztán etimológiája) komoly hozzájárulás lehet a magyar mondat bizonyos jellemzőinek a rendszerszerű leírásában.

Benkő Loránd a TESz. főszerkesztőjeként részleteiben és egészében is átlátta a magyar nyelv és számos más nyelv jelentéstörténeti jelenségeit, azok rendszerét. Az ebből kirajzolódó szintézis lehetősége mutatkozik meg életművének fentebb idézett részleteiben. Ez a potenciális történeti szemantika egy olyan nyelvtudományi diszkurzusban rajzolódott ki, amelyben a továbbfejlesztő válasznak alig volt esélye. Gombocz jelentéstana az 1970-es évek nyilvánvalóan elvesztette autentikusságát, ugyanakkor történeti szempontjai talán indokolatlanul szorultak háttérbe. Hasonlóan csekély volt a hatása Ullmann vagy Lotz, Zolnai eredményeinek. A magyar nyelvtudományban akkor meghatározó munka, KÁROLY SÁNDOR (1970) jórészt strukturalista jelentéstana kevés kezdeményező erővel hatott a történeti szemantikai kutatásokra. Zsilka János szemantikája szintén csak látens tartalmazzott történeti vonatkozásokat. A nemzetközi nyelvtudományban uralkodó

formális nyelvelméletek vagy eleve háttérbe szorították a szemantikát, vagy ha nem is, annak történeti vonatkozásait nem tárgyalták, nem kezelték elméleti és módszertani kérdéseit.

Azok a leíró és történeti szemantikai elméleti munkák, amelyek funkcionális, majd kognitív alapon a jelentéstörténet rendszerét tárták és tárják föl, valójában éppúgy az 1980-as években jelentek meg, mint Benkő Loránd itt megidézett munkái.

A közelmúlt máig ható tudományos alakulástörténetének egy lényeges elemét érdemes e helyt kiemelni, összhangban az eddigi elemzéssel. Benkő Loránd a fent bemutatott történeti szemantikai rendszert és a szabályszerű változásokat történeti nyelvi adatok alapján írja le. A Gombocz-féle történeti szemantika is elsősorban nyelvi adatokra épül, az azokban megmutatkozó összefüggésekre. Ismeretes, hogy Wundt még korábbi nyelvpszichológiája általános, egyetemes lélektani elveket feltételez és alkalmaz a nyelvi jel természetének földérítésekor. A nemzeti, etnikai, kulturális különbségek Gombocznál sem elsődleges tényezők, jóllehet például Karácsony Sándor és köre, de még Bárczi Géza is (így „A magyar nyelv életrajza”-ban) hajlamos volt a népszellem gondolatát ebben az irányban értelmezni.

A jóval korábbra visszavezethető eszme (magyar) nyelvtudományi feldolgozásainak elemzésére e helyt nincsen mód. Azt érdemes látni, hogy az egyetemes és a nyelvspecifikus szemantikai tényezők státusa az elmúlt évtizedek szemantikai szakirodalmában erősen változott. A strukturalista alapozású szemantikák inkább a jelentés egyetemes voltát állították, míg a formális logikai szemantikák kizárólag univerzális jellegűnek tekintik a jelentést. Ezzel szemben a kognitív nyelvészet a jelentést részben egyetemes, részben nyelv- és kultúraspecifikus rendszerként értelmezi. A látszólagos kettősség a megismerés és a nyelvi kommunikáció antropológiai jellemzőin alapul. Egyrészt a megismerés az elme egyetemes működési elvei szerint történik. Másrészt a megismerés perspektívált: a világ dolgainak és folyamatainak az emberi megkonstruálása és reprezentációja valamilyen nézőpontból történik, éppen a mentális korlátok miatt. A perspektívaltság nem egyéni szeszély eredménye, inkább egy közösség kulturális kumulációjának konvencionált rendszere, amely a kategorizációk során viszonylagos stabilitást mutat. A megismerés lehetőségei és a nyelvi variabilitás potenciálja konvencionálódik (történetileg mindig kissé módosulva) egy-egy nyelvben egy-egy kultúra, közösség megismerő tevékenysége nyomán.

A jelentéstörténeti folyamatok az előzőekben vázolt antropológiai feltételek között mennek végbe, elsősorban „népi” kategorizációval, azaz olyan megismerő műveletekkel, amelyek nem tudományosak, és legtöbbször nem is tudatosak. E folyamatok ennek ellenére szabályszerűségek szerint zajlanak a megismerés általános elvei szerint, kultúraspecifikus keretek között. Benkő Loránd jelentéstörténeti munkássága, az abból itt bemutatott példák közelítenek vagy megfelelnek a kognitív történeti szemantika empirián alapuló elméleti és módszertani elveinek, az empirikus alapozás és a funkcionális szemléletmód következtében, és kínálják a részletező további kutatást.

7. A magyar nyelvtudomány nem kényeztette el önmagát és felhasználóit jelentéstani kutatásokkal és monográfiákkal. Ez a megállapítás – sajnos – érvényes a történeti kutatásokra is. HADROVICS LÁSZLÓ megkerülhetetlen műve (1992) mellett tehát Benkő Loránd gazdag és szerteágazó történeti szemantikai munkássága feldolgozásra és folytatásra vár. Arra, hogy az általa is kezdeményezett elemző és értelmező, leíró módszerekkel kifejtő történeti szemantikai művek, monográfiák készüljenek a magyar nyelvről.

Kulcsszók: hálózat, jelentésváltozás, kontextus, motiváció, rendszer, szemantika, szintézis.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 2009. A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp.
- CROFT, WILLIAM 2000. Explaining Language Change. An Evolutionary Approach. Longman, London.
- GEERAERTS, DIRK 1997. Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology. Clarendon Press, Oxford.
- GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds. 2007. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Oxford University Press, Oxford.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1926. A magyar történeti nyelvtan vázlata 4. Jelentéstan. Danubia, Pécs.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KELLER, RUDI 1990. Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache. Francke Verlag, Tübingen.
- LAKOFF, GEORGE 1987. Women, Fire, and Dangerous Things. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- LAKOFF, GEORGE 1990. The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image schemas? Cognitive Linguistics 1: 39–74.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. Cognitive Grammar. A Basic Introduction. Oxford University Press, Oxford.
- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, BARBARA 1985. On semantic change in a dynamic model of language. In: Fisiak, Jacek ed., Historical Semantics. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 297–323.
- SWEETSER, EVE 1990. From Etymology to Pragmatics. Cambridge University Press, Cambridge.
- TALMY, LEONARD 2000. The Relation of Grammar to Cognition. In: Toward a cognitive semantics. Vol. 1. Concept structuring systems. The MIT Press, Cambridge, MA., 21–96.

- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2001. Conceptual metaphors and blends of “understanding” and “knowledge” in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 79–100.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS – DASHER, RICHARD B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.

Loránd Benkő’s work in historical semantics

This paper introduces the semantic aspects of Loránd Benkő’s oeuvre. In his works, a virtual historical semantics can be seen to be hidden and partially elaborated in various places. The present cognitive semantic overview outlines three components of Benkő’s historical semantics: 1. the rise and changes of certain parts of a network, on the example of the *Historical-Etymological Dictionary of Hungarian*; 2. the role of communicative setting and functioning in change, on the example of various papers and monographs; and 3. general, regular changes of the system of motivation, on the example of his *Fundamentals of Historical Linguistics*. Benkő’s elaborations of semantics can be seen as forerunners of functional cognitive historical semantics. His rich and variegated work in historical semantics awaits processing and continuation.

Keywords: network, semantic change, context, motivation, system, semantics, synthesis.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Benkő Loránd, „A magyar nyelv történeti nyelvtana” főszerkesztője

1. Az előzőekben már öt olyan tudományterületről volt szó, amelynek művelésében Benkő Loránd meghatározó szerepet töltött be. Mindezekhez csatlakozik továbbként a történeti grammatika is, hiszen „A magyar nyelv történeti nyelvtana” három kötetének főszerkesztője, koncepciójának egyik kidolgozója, s főként a munkálat végigvivője szintén ő volt.

Az egyik nagy szintézis követte a másikat: a történeti nyelvtan tervéről először azon a konferencián esett szó, amely az etimológiai szótár munkálatait lezárta (ZELLIGER–ZSILINSZKY 1976: 309). Eddigre azonban (és természetesen a későbbiekben is) Benkő Loránd már több, a nyelvi változás általános kérdéseit tisztázó elméleti tanulmányt tett közzé. Az, hogy mi volt a felfogása a történeti nyelvtan kereteiről, e szintézis szükségességéről, és a megírandó grammatika alapelveiről, ezekből világosan kiolvasható. A következőkben csupán néhány – a történeti nyelvtant meghatározó – szemléleti csomópont megemlítésére adódik lehetőség.¹

¹ Természetesen más szerzők tollából is születtek a történeti nyelvtanírás szempontjából alapvetően fontos tanulmányok, pl. HERMAN 1967, 1982; KÁROLY 1969, 1972, 1980 stb. A történeti grammatika problémakörének itt következő tárgyalása azonban – az alkalomnak megfelelően – teljes egészében Benkő Loránd tanulmányain alapul. A hivatkozásokban a szerző neve ezért csak abban az esetben szerepel, ha az nem BENKŐ LORÁND.